

HÚLT HELYEK.

Valaha volt zsidó közösségek Komárom-Esztergom vármegye két
kistelepülésén

GONE FOR GOOD.

Bygone Jewish communities in two small settlements of
Komárom-Esztergom County

Szűcs József

Tatai Kuny Domokos Múzeum, múzeumpedagógus

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány két Komárom-Esztergom vármegyei kistelepülés, Kocs és Mocsá zsidó közösségeinek történetét igyekszik bemutatni a kezdetektől a második világháborút követő évekig. A településeket érintő kutatás 2017 és 2019 között zajlott, melynek eredménye két kötet lett, a Húlt helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában, illetve a Követ köre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában című. A kutatások – természetesen – nem tekinthetők lezártak, a kötetek megjelenését követően ugyanis számos új információ került birtokunkba. Ezek egy része az itt közreadott tanulmányban már megjelenik.

ABSTRACT

The study strives to present the history of the Jewish communities of two small settlements in Komárom-Esztergom county, Kocs and Mocsá, from their beginnings until the years after the Second World War. The research on the settlements was carried out between 2017 and 2019, and resulted in two volumes, Húlt helyek - egy valaha volt zsidó közösség nyomában (Gone for good – In search of a bygone Jewish community) and Követ köre - Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában (Stones on a grave – In search of the bygone Jewish community of Kocs). Of course, the research cannot be considered closed, as a lot of new information has come to light since the publication of these volumes. Some of these already appear in this paper.

Kulcsszavak: Mocsá, Kocs, zsidó közösségek, Komárom-Esztergom vármegye, tatai járás, gesztesi járás

Keywords: Mocsá, Kocs, Jewish communities, Komárom-Esztergom County, Tata District, Gesztes District

Mocsa és Kocs zsidósága a kezdetektől

A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint Kocs községben már a 18. század második felében is éltek zsidók, számuk azonban csak a 19. század közepétől emelkedett meg jelentősen. Mocsa zsidóságának gyökerei ugyancsak erre az időszakra, egészen pontosan az 1840-es évekre nyúlnak vissza.¹ Letelepedésüket az 1840. évi XXIX. törvénycikk tette lehetővé, melynek legfontosabb kitétele a következő volt: *„Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak (...)”*

Az idézett törvénycikk egyfajta belső migrációt indított el az országban. Ennek a belső migrációnak lett következménye többek között, hogy amíg 1840-ben a zsidó népességnek kevesebb mint egyötöde élt városokban, addig 1910-re több mint a fele. Sőt ugyanerre az évre Budapesten élt a hazai zsidóság nagyjából egynegyed része, ami 200 ezer fő fölött volt.³

Jóval a fent említett események előtt, már a 17. század végétől, kezdetét vette egy külső migráció is, a zsidóság Magyarországra tör-

¹ A Nyitrai Állami Levéltárban jelenleg folyó kutatások alapján igazoltnak látszik, hogy Mocsan már a 19. század első évtizedében is éltek zsidó családok, a türelmi adó kapcsán végzett összeírások ugyanis legalább két családfőről tesznek említést; a fellelt adatok egyelőre feldolgozatlanok.

² A zsidókról szóló 1840. évi XXIX. törvénycikk 1. § [kiemelés tőlem – Sz. J.] URL: [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27] Utolsó elérés: 2022. március 2.

³ Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa, Bp., 2012, 19.

ténő beáramlása.⁴ Az izraelita lakosság száma, az ezt követő két évszázad során, néhány ezer fősről milliós nagyságrendűvé lett.⁵

%-os arány	Összlakosság (fő)	Zsidó lakosok (fő)	Dátum
nincs adat	nincs adat	1 családfő	1767/68
0,34	2552	9	XIX. sz. eleje
0,36	2770	10	1840-es évek
nincs adat	2552	nincs adat	1857
nincs adat	nincs adat	10	1864
1,48	2966	44	1869
1,7	3079	52	1880
1,44	2921	42	1890
1,1	2987	33	1900
1,55	2834	44	1910
1,23	2850	35	1920
nincs adat	nincs adat	21	1930
0,7	2971	21	1936
0,59	3071	18	1941
0	3152	1	1949

A zsidó lakosság számának alakulása Kocson 1767-1949.

⁴ A zsidó bevándorlásnak valójában ez már a negyedik, de legjelentősebb korszaka volt. Az elsőt Varga László a 3-4. századra teszi, ebből az időszakból származnak ugyanis azok a régészeti leletek, melyek szíriai és kis-ázsiai zsidók jelenlétére utalnak hazánk területén. A második korszak a 11. században vette kezdetét, ekkor dél-németországi bevándorlók jelentek meg. A harmadik korszak, Varga szerint, a török hódoltság korával esett egybe. (Forrás: Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon = Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság, Szerk. Varga László, Pannonica-Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2005, 11.) Ebben az időszakban telepedtek le hazánk területén a török birodalomból érkező szefárdok, akik az elűzött spanyol zsidók utódai voltak. Ők főleg iparral, kereskedelemmel, pénzkölcsönzéssel foglalkoztak. (Szász György: Egy előítélet nyomában = Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon, Szerk. Hanák Péter, Gondolat, Budapest, 1984, 308.)

⁵ Varga: Zsidó bevándorlás Magyarországon, 12.

%-os arány	Összlakosság (fő)	Zsidó lakosok (fő)	Dátum
-	2337	-	XIX. sz. eleje ⁶
0,34	2960	10	1840-es évek
nincs adat	nincs adat	10	1864
1,42 (1,56)	2888	41 (45)	1869
2,12	3256	69	1880
1,61	3091	50	1890
1,7	3107	53	1900
1,2	2981	36	1910
0,95	3259	31	1920
0,56	3384	19	1930
0,54	3323	18	1941

A zsidó lakosság számának alakulása Mocsán 1840-1941.

Az ország lakosságának gyarapodásával és a belső migrációval, a már működőkön túl, újabb zsidó közösségek jöttek létre. Ilyen volt a kocsi és a mocsai közösség is, melyek létszáma alig haladta meg a helyi lakosság számának 1,5-2 százalékát.

A fenti táblázatok összefoglalják a Kocs és Mocsa községek zsidó lakosságára vonatkozó számadatokat.

Az elérhető levéltári forrásokra, az anyakönyvekre, illetve az 1869. évi népszámlálás adataira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a két településen letelepedett zsidók legnagyobb része Komárom vármegyéből (Kömlőd, Tata, Komárom, Révkomárom, Tardos, Ekel, Császár, Kisigmánd, Tömörd, Ács, Ógyalla, Aranyos) érkezett, de költöztek ide Veszprém (Bársonyos, Bánk, Pápa), Győr (Asszonyfa, Tét), Moson (Mecsér), Esztergom (Bátorkeszi), Fejér (Martonvásár, Csór), Bars (Mohi), Pest-Pilis-Solt-Kiskun (Óbuda), Bihar (Berettyóújfalu), Vas (Csöngye, Boba), Nyitra (Nagysurány), Trencsén (Ivanoczf) és Pozsony (Alistál, Dunaszerdahely, Dióspatony) vármegyékből is.

⁶ Lásd 1. lábjegyzet.

Mint az a fenti táblázatokból is kiolvasható, mindkét településen az 1880-as években volt a legmagasabb a zsidóság létszáma. Mocsán ebben az időszakban a 69 főből még 5 vallotta magát német anyanyelvűnek, a következő évtizedre ez a szám lenullázódott. 1910-ben Mocsán tizenheten, Kocson tizennyolcan beszéltek a magyar mellett a német nyelvet is.⁷

A települések zsidó lakosságának csökkenésében, mely az 1880-as éveket követően volt tapasztalható, közrejátszottak a kikeresztelkedések (Mocsán négy, Kocson három ilyen esetről tudunk), az elköltözések, valamint a természetes népszaporulat csökkenése.⁸

Mindkét településen a kereskedelem volt a zsidók fő tevékenységformája, vendéglőket, kocsmákat, szatócsüzleteket működtettek, de akadt közöttük postamester, lókereskedő, rongyász, szabó, orvos, bérceplő és kézmunkás is.

A kereskedőknek 1919-20-ig nem volt konkurenciája. Ekkor azonban megjelentek a községekben a Hangya Szövetkezet üzletei, melyek az 1940-es évekre lefedték a helyi kereskedelem 60-70 %-át.

Vallásos élet

Mocsa és Kocs is a nagy múltra visszatekintő tatai hitközséghez tartozott, mely a győri XII. izraelita községkerület része volt. Kocs 1885-ben Alsógallával, Bánhidával, Bokoddal, Császárral, Daddal, Dunaszentmiklóssal, Felsőgallával és Kömlőddel együtt csatlakozott a hitközséghez.⁹ Mocsa esetében ez a dátum nem ismert.

⁷ A számadatok forrásai: *Edelényi Szabó Dénes, dr.*: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig, Statisztikai Szemle, 1927/2. URL: [https://www.ksh.hu/statszemle_archivum#author=Edel%C3%A9nyi%20Szab%C3%B3%20D%C3%A9nes] Utolsó elérés: 2022. március 2.; A zsidó népesség száma településenként (1840-1941), Szerk. Kepecs József, dr.: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993. URL: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_nemzetisegi_Zsido_1840-1941/?pg=187&layout=s] Utolsó elérés: 2022. március 2.; Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949) I., Szerk. Kepecs József, dr.: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997. URL: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_vallasi_Magyar_1880-1949_01/?pg=543&layout=s] Utolsó elérés: 2022. március 2.

⁸ *Varga*: Zsidó bevándorlás Magyarországon, 25.

⁹ *Számadó Emese*: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság a holokauszt idején = „Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei, Szerk. Számadó Emese: Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2014, 55.; *Simonik Péter*: Szénporos emlékkavicsok. A zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe Tatabánya elődközségeiben a bányanyitástól a második világháború végéig, Szenes Hanna Izraeli-Magyar Baráti Egyesület, Tatabánya, 2017, 47.

A tatai hitközség 1773-ban kapott először választott rabbist Kempfner Áron személyében, aki 1813-ig töltötte be posztját. Őt követte Kuttna József (1813-1829), Kuttna Áron (1829-1873),¹⁰ Nobel József (1874-1881), Handler Márk (1881-1911), végül Goldberger Izidor (1912-1944) és dr. Rosenthal László (1941-1944).¹¹

A tatai rabbi – Tatán túl – 19 környékbeli község, Tóváros, Bánhida, Mocsa, Vértesszőlős, Bokod, Kocs, Naszály, Császárszék, Dad, Oroszlány, Baj, Kistagony, Környe, Gyermely, Neszmély, Szák, Szend, Tarján és Vértessomló ügyeit látta el.¹² A hitközség 1868-ban, a zsidó egyház szervezését követően, kongresszusi alapra helyezkedett.¹³

Komárom vármegye területén összesen kilenc rabbiállomás működött, ebből Komáromban 2, Csúzon, Koltán, Nagymenyhén, Ógyallán, Ácsos, Tatán és Kisbén 1-1. Az ortodox irányzatot

¹⁰ Kuttna Áron halálát a Zsidó lexikon, de maga Goldberger Izidor is 1874-re teszi, annak tényleges ideje azonban 1873. december 2. Mindezt a hitközség anyakönyvéből tudjuk, illetve a korabeli lapok beszámolóiból. Zsidó lexikon, Szerk. Ujvári Péter, Zsidó Lexikon kiadása, Budapest, 1929. 519.; *Goldberger Izidor: A tatatóvárosi zsidóság története*, Klny. A Blau Emlékkönyvből, Budapest, 1938. 11.; Az izraelita hitközség anyakönyve a Tatai Járásban előfordult halálesetekről. MNL KEML XXXIII. 1. Az Esztergom és Komárom vármegyei izraelita felekezeti anyakönyvek levéltári gyűjteménye. Tatai izraelita anyakönyvi kerület. Másodpéldányok. (1868–1895.) 30.; Fővárosi Lapok, 1873. 10. évf. 292. sz. 1873. december 20. 1272.; Vasárnapi Újság, 1873. 20. évf. 52. sz. 1873. december 28. 628.; Ellenőr, 1873. 5. évf. 305. sz. 1873. december 22. 2. Itt jegyezném meg, hogy a Zsidó lexikon Kuttna születési idejét is tévesen (1814) adja meg. A rabbi halotti anyakönyve, illetve az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei alapján születési idejét az 1790-es évekre tehetjük. Stegmayer Máté szíves közlése alapján.

¹¹ *Goldberger: A tatatóvárosi zsidóság története*, 11.; *Gyúzi László, ifj.: Adalékok és dokumentumok a tatai zsidóság múltjából*, Limes, 1991/1, 48–54.; *Simonik, Szénporos emlékkavicsok*, 59.

¹² 1938-as adat. Az 1885-ben csatlakozott települések közül Alsógalla és Felsőgalla, Tatabányával együtt, eddigre külön fiókhitközséget alkotott, 1927-től saját zsinagógával. (*Goldberger: A tatatóvárosi zsidóság története*, 3.) Ebből a felsorolásból hiányzik a hitközséghez 1885-ben csatlakozott Dunaszentmiklós és Kömlőd. A Központi Statisztikai Hivatal 1993-ban megjelent kiadványa – A zsidó népesség száma településenként (1840-1941) – szerint Dunaszentmiklóson a vizsgált időszakban egyetlen népszámlálás sem jegyzett fel zsidó népességet, így a tatai hitközséghez történő sorolása valószínűleg csak elvi döntés volt. Ugyanezen kiadvány rámutat arra, hogy Kömlődön csupán a 19. században volt jelentős a zsidó népesség, tehát egyáltalán nem kizárt, hogy a Goldberger által bemutatott időszakban nem volt hitközségi választója a községnek, így nem került a felsorolásba. (A kiegészítő információkért ezúton mondok köszönetet Bánya Viktoriának.)

¹³ *Goldberger: A tatatóvárosi zsidóság története*, 16.

követtek Komáromban, Csúzon, Koltán, Nagymegyerén és Ácson, a kongresszusit Komáromban, Tatán és Kisbérén, a status quo ante-t Ógyallán.¹⁴

Kocs és Mocsa község kongresszusi elveket valló zsidó közösségének tagjai feltehetőleg a tatai zsinagógát látogatták,¹⁵ bár vélemezhető, hogy a távolság és a közlekedés nehézségei miatt erre csupán ritkán került sor. A Mocsa zsidóságának imaszobája volt,¹⁶ melyet egy magánháznál tartottak fenn,¹⁷ Kocs esetében nincsenek konkrét információink, de valószínűsíthető, hogy ők is hasonló megoldással éltek.

A vallásos élet gyakorlását igazolja annak ténye is, hogy mind a mocsai, mind a kocsi anyakönyvekben fellelhetők a vallási tisztségekre vonatkozó utalások. Mocsa saktere és kántora Leitner Adolf (1838-1921) volt, a kocsi bejegyzések pedig Feldmann Benjáment (sic !) mint saktert, Pollak Józsefet mint saktert és előimádkozót említik.

A hitközség nem csupán az élet, de a halál színtere is volt. A Mocsán elhunyt izraelitákat 1892-ig szinte kivétel nélkül a tatai zsidó temetőben temették el, mocsai földbe csupán ezt követően földelhettek halottaikat.¹⁸ Temetkezési helyük a Csémi úti temető közvetlen szomszédságában állt, a mai víztorony helyén, melyet a hetvenes években építettek, eltüntetve a zsidó temető utolsó nyomait is.

Kocs zsidósága, a fellelt halotti anyakönyvek szerint, egészen 1888-ig kizárólagosan Tatán temetkezett. 1888 júliusából származik az első olyan bejegyzés,¹⁹ mely a temetés helyeként Kocsot jelöli meg. Ez arra utal, hogy ekkortájt létesíthettek temetőt, melynek helyét, kistelepülések esetében megszokott gyakorlatként, a református sírkertben jelölték ki. A valaha itt élt (és halt) izraeliták sírjai (sírkövei) közül ma már csak kettő található meg.

Gettósítás

Kocs és Mocsa zsidóságának gettósítására 1944 májusának végén került sor. Ennek pontos időpontját nem ismerjük, de egy 1944. május

¹⁴ *Szűcs József*: Hült helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában, Magánkiadás, Komárom, 2018, 11.

¹⁵ A környékbeli települések közül, Tata mellett, Komárom, Ács, Bana és Kisbér rendelkezett még imaházzal.

¹⁶ *Gazda Anikó*: Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1991, 28.

¹⁷ A keresztény Süveg család biztosította a közösség számára a helyiséget. Süvegék a Balog (korábban Blumenstein) családdal ápoltak baráti viszonyt.

¹⁸ A fellelt anyakönyvek adatai szerint 1892-ig bezárólag egy temetés történt Ácson (Kohn Rozália 1880. január 27.), 1892 és 1895 között pedig egy ácsi (Frankl Ignác 1893.) és egy tatai (név nélkül, Oblath Ferenc és Willheim Johanna gyermeke 1894. január 9.) elhantolásról tudunk.

¹⁹ Feldmann Benjámen és Berger Száli halva született gyermeke.

27-én megjelent újsághír támpontot adhat. A tudósítás szerint eddig az időpontig a községek „mentesültek a zsidó lakosságtól”. „Gondoskodás történt (...), hogy a zsidók a kijelölt zárt területről engedély nélkül el ne távozhassanak, szabadon ide-oda ne járhassanak, a sárgacsillagosok a községek magyarjai érzékeny szemidegeit ne bántsák.”²⁰

Május 27-re a két község zsidósága tehát gettóban volt. Ennek hátterét a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról szóló 1944. évi 1.610 M. E. rendelet adta, melynek 8. §-a értelmében „a 10.000-nél kisebb lélekszámú községekben a zsidók kötelesek záros határidő alatt a törvényhatóság első tisztviselőjének rendelkezése alapján más községbe, illetve városba átköltözni.”

Fentiek értelmében a mocsaiakat teherautókkal Kisbérre, a kocsikat élőfogatokon Tatára vitték. Parancssal kirendelt helyi parasztok kocsijain, szekerein,²¹ talán azért – ahogy Száraz György fogalmaz –, hogy segédkezzenek, cinkossá legyenek.²²

Mocsa zsidóságát a Kisbéren felállított három gettó egyikébe hurcolták. „A [kisbéri] gettók a Komáromi út 7-9. sz. alatt, Veizner Ármin vaskereskedő és Kohn Lipót fűszerkereskedő házában; a Széchenyi u. 43. sz. alatt, a Haas és Mádi fatelepen; valamint az állami téglagyárban voltak.”²³ Hogy ezek közül melyikbe kerültek a mocsaiak, arról nincs tudomásunk.

Gettóbeli helyzetükről két forrás felhasználásával szeretnék képet adni.

„Legrosszabb körülmények közé a téglagyáriak kerültek, akiknek napi normában téglát kellett vetniük.

A három gettó lakóit június elején a Haas és Mádi fatelepre gyűjtötték össze. Itt napokig a szabad ég alatt, embertelen körülmények között vártak elszállításukra. Bevagonírozásuk előtt a csendőrök felügyelete mellett mindenkit meztelenre vetkőztetve megmotoztak. A férfiak motozását a községi képviselő-testület megbízottja, a nőket a szülésznő végezte. A talált értéktárgyakról a helyi vám- és pénzügyőrség megbízottja pontos leltárt készített.”²⁴

Balog Margit levele, melyet testvérének, Balog Imrének címzett, már közvetlenül az érintett családok sorsába enged betekintést.

²⁰ [Név nélkül], A vármegyénk nyolc községében állítottak fel gettót, Új Komárommegyei Hírlap, 1944. május 27., 2. [kiemelés tőlem – Sz. J.]

²¹ Kovács Lajos visszaemlékezése.

²² Száraz: Egy előítélet nyomában, 325.

²³ Hegedűs Pál: Fejezetek a kisbéri zsidóság történetéből, Városi Könyvtár és Múvelődési Intézmények, Kisbér, 2004, 28.

²⁴ Hegedűs: Fejezetek a kisbéri zsidóság történetéből, 28.

„Szeretett Kedveseink!²⁵

Már itt vagyunk a másik telepen, kaptunk egy közös szoba formát. Ez a telep olyan, mint a teleki tér,²⁶ a holmija mindenkinek a szabad ég alatt van. Amit nem tudtunk elhozni, azt ott leltározták föl. Most itt a (olvashatatlan) van a sezlon és az ágybetét, ha már fönt vannak(?) az összes mocsaiak az őrsön, mi(?) és Regina is. De nekünk nincs semmi, a jegygyűrűt mindenkinek be kellett adni. Mindenki mást beszél, hogy hova megyünk, én már semmivel sem törődöm, csak ne lennék beteg, de úgy fáj a fejem és mindenem. – Etelkám,²⁷ ne haragudj rám utólag, kérek! Nem tudom még, hova kell menni dolgozni, a lábaim nem igen bírják már a messze járást (olvashatatlan) Regina és Gabika²⁸ jól van. Közös konyha lesz, összeadjuk a zsírt, lisztet. De ebből a társaságból már beteg lehet mindenki, mert Gabit megölnék egy kanál vízbe. Ha enni kér, (olvashatatlan) rá mondja (olvashatatlan név), hogy bélpoklos. Nekem mindegy, meg Reginának is, hogy mit eszünk. Nem tud egy falat se úgy lemenni a torkomon, hogy rátok ne gondolnék.

Erzsi²⁹ még nem írt.

Ha lehet, írjatok. Egyelőre ide nem jöhet senki, be van kerítve, esetleg kerítésen keresztül lehet beszélni. Írjatok meg mindent, mert ez tartja bennünk a lelket. Boriskát³⁰ csókoljuk. Most írok Bicskére³¹ is, Pestre³² is. Ha lehet, egy nagy papucsot, olyant, mint Imréé, vegyetek és küldjétek el postán, mert igen jó lenne. Igaz szeretettel csókollak mindnyájatokat: Margit, Regina, Gabi
Kisbér, László fatelep.”³³

Hegedüs Pál egy meg nem nevezett túlélőt idéz, aki visszaemlékezésében leírja, hogy június elején, miután hátizsájkukon kívül minden mást elvettek tőlük, szuronyos csendőrök masírozatták végig őket Kisbér utcáin, egész a vasútállomásig, ahonnan marhavagonokba zsúfolva a komáromi Monostori erődbe kerültek.³⁴

Abromovics Éva, csépi túlélő, aki családjával együtt a vasüzletből kialakított gettóban volt, így emlékszik vissza: „Június 10-én az egész gettót átvitték a Monostori erődbe. A komáromi vasútállomásról gyalog

²⁵ A levél keltezése, 1944. június 1.

²⁶ Utalás a Budapest VIII. kerületi Teleki László térre, ahol 1897-től használtcikk piac működött.

²⁷ Margit testvérenek, Imrének felesége, Szabó Etel.

²⁸ Balog Károlyné Berger Regina és gyermeke, Balog Gábor.

²⁹ Margit testvére, Spitzer Miksáné Balog Erzsebet.

³⁰ Margit testvére, Komjáthy Jánosné Balog Borbála.

³¹ Bicskén élt Margit egyik testvére, Nádas Lajosné Balog Regina és családja.

³² Margit testvére, Ármin élt a fővárosban.

³³ Komjáthy Mária jóvoltából.

³⁴ Hegedüs: Fejezetek a kisbéri zsidóság történetéből, 28.

*mentünk az erődbe. Itt borzalmas körülmények között voltunk. Sötét volt, nem kaptunk inni, még mosdóvizet sem. Mosakodni nem lehetett, a csendőrök azonban az úszni tudókat egyenként levitték a Dunára fürdeni.*³⁵

Kocs zsidósága a Tatai-, más néven Paula-major 100 méteres marhaistállójába került, melyet azután jelöltek ki gettónak, hogy a Pezsgőgyár kicsinek bizonyult, s az Esterházy-uradalom sem adta beleegyezését, hogy ott gyűjtőtábort alakítsanak ki. Akiknek a majorban mégsem jutott hely, azokat a Deutsch-féle gazdaságba vitték.

Tatán gettósították, a tataiak mellett, Baj (4 fő), Bokod (12 fő), Dad (15 fő), Gyermely (5 fő), Héreg (1 fő), Kocs (18 fő), Kömlőd (11 fő), Környe (10 fő), Naszály (11 fő), Oroszlány (5 fő), Szomód (3 fő), Szomor (1 fő), Tarján (2 fő), Vértessomló (4 fő) és Vértesszőlős (17 fő) zsidóságát is.³⁶

Kahán Júlia, akit Tatáról hurcoltak a Paula-majorba, így emlékszik vissza: „A csendőrség nemcsak kötelességszerűen, hanem lelkesen túllihegve, hatalma teljes tudatában végezte a rábízott feladatot, a mi őrzésünket és 'kordában tartásunkat'.”³⁷ Ugyanakkor elmondja azt is, hogy nem a helyi csendőrség emberei voltak ezek, mert ők túlságosan jó viszonyban voltak a tatai lakossággal, így a zsidókkal is. Máshonnan érkeztek egységek a feladatok végrehajtására. „A helyi csendőrök tehát alkalmatlanok voltak a helyi zsidóság elleni atrocitásokra. (...) Ezek a csendőrök más városokban kegyetlenkedtek 1944-ben, és azok a csendőrök, akiket más helyiségekből [Sic!] hoztak, ahol valószínűleg ők is 'jó emberek' voltak, nálunk kegyetlenkedtek.”³⁸

A gettóban összegyűjtött zsidókat június 5-én átvitték a Fazekas utcai katolikus fiúiskolába.³⁹ „Iszonyú napot és éjszakát töltöttünk ott. Itt történt az utolsó fosztogatás. Ami személyes értékünk volt, mind elvették. Mindenkit végigmotoztak, a nőket is. Tizennégy éves kortól minden fiút és felnőtt férfit kivétel nélkül megvertek. (...) Az éjszakát az iskola tornatermében töltöttük, teljes sötétségben.”⁴⁰

³⁵ „Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei, Szerk. Számadó Emese, Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2014, 164.

³⁶ Számadó: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság a holokauszt idején, 56–57. Számadó Emese a Tatán gettósított közösségek közé sorolja Alsógallát, Bánhidát, Felsőgallát és Tatabányát is, de az itteni zsidókat a Felsőgallán kialakított gettóba gyűjtötték. (Simonik: Szénporos emlékkavicsok, 114.; Macher Péter: A tatabányai zsidóság a holokauszt idején = „Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei, Szerk. Számadó Emese, Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2014, 62.)

³⁷ Kahán Júlia: A főtt krumpli illata, Belvárosi, Budapest, 1992, 10.

³⁸ Uo. 11.

³⁹ Számadó: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság a holokauszt idején, 57.

⁴⁰ Kahán: A főtt krumpli illata, 11.

Másnap hajnalban, 1944. június 6-án, gyalogmenetben indították el őket az egész városon végig vezető úton a vasútállomás felé.

Marhavagonokban zsúfolva, a komáromi Monostori erődhez vezető, nagyjából 20 km-es utat egy nap leforgása alatt tették meg. Az erőd kazamataiban helyezték el őket.

Deportálások

Komárom a II. csendőrkerület hat bevagonírozási központjának egyike volt.⁴¹ Június 5-én kezdték meg ezeknek a központoknak a „feltöltését”, s június 10-ig bezárólag összesen 23725 zsidót gyűjtöttek össze bennük. Komáromba vittek ebből 5040 főt.⁴² *„Ide kerültek Baracska, Biatorbágy, Bicske, Ercsi, Esztergom, Galánta, Guta, Kajószentpéter, Kolta, Martonvásár, Oroszlány, Pusztazámor, Sóskút, Szár, Tárnok, Tata, Tatabánya és Vereb zsidó közösségei. Komáromba való áthelyezésük előtt a szomszédos falvakból az említett közösségekben koncentráltak a zsidókat.”*⁴³

Komáromból azután két transzport indult meg Auschwitz felé, június 12-én és 15-én, melyek 13-án, illetve 16-án haladtak át Kassán.⁴⁴ A „szállítmányt” a csendőrség az országhatáron adta át a németeknek. A vagonok ajtaját itt nyitották ki először, vizet és kenyeret is itt kaptak csak.⁴⁵

A sors egy különös és kegyetlen játékaról Randolph L. Braham professzor szavait szeretném idézni. *„A győri zsidó közösség lett volna az Eichmann-Kasztner megegyezés egyik haszonélvezője (...). Az egyezés értelmében egy körülbelül 3000 fős vonatrakomány zsidót Győrből és Komáromból Ausztria felé kellett volna irányítani. A szerelvényekért felelős Scharführer azonban tévedésből Kassa felé irányított – az ilyen vonatok szokásos rendeltetési helyére. Csak ott jött rá tévedésére és utasításokat kért Eichmanntól. Eichmannt inkább a hatékonyság foglalkoztatta, mintsem a ’törvényes megegyezések’ végrehajtása, így azt ajánlotta, hogy ha a szerelvény már a szlovák határra érkezett, akkor inkább menjen tovább Auschwitzba.”*⁴⁶

Ugyanezt erősíti meg Kahán Júlia is, aki visszaemlékezéseiben a következőket írja. *„1944. június 12-én erős csendőri kísérettel kihaj-*

⁴¹ További bevagonírozási központok a II. csendőrkerületben: Dunaszerdahely, Érsekújvár, Győr, Léva, Székesfehérvár.

⁴² Braham, Randolph L.: A magyar holokauszt, II., Gondolat, Budapest, 1988, 32.

⁴³ Uo. 34. – Braham felsorolásából kimarad, de ide hurcolták a Kisbéren felállított gettóban összegyűjtött zsidókat is, köztük Mocsa izraelita lakosságát.

⁴⁴ A Kassán 1944-ben áthaladt halálvonatok listáját lásd: Braham: A magyar holokauszt, II., 514–515.

⁴⁵ Kahán: A főtt krumplic illata, 13.

⁴⁶ Braham: A magyar holokauszt, II., 33–34.

tottak bennünket a komáromi vasútállomásra. (...) A férfiak a rácsos ablakon nézve megállapították, hogy Kassa felé megyünk. Úti célunkról fogalmunk sem volt. Évtizedek múltán tudtam meg, hogy a mi szerelvényünket eredetileg ausztriai rendeltetéssel indították útnak, s csak egy téves adminisztratív intézkedés következtében kerültünk Auschwitzba.⁴⁷

Az Eichmann-Kasztner megegyezés pontos hátteréről Szita Szabolcstól szerezhetünk információkat. Szita szerint Eichmann a Budapesti Mentőbizottság tagjaival tárgyalt, és százdolláros „fejpénz” ellenében hajlandónak mutatkozott harmincezer zsidó „időleges megkímélésére” (a hangsúly, ahogy ezt az idézőjel is mutatja, az időleges kifejezésen van), Auschwitz helyett Bécsbe szállításukra. Az embervásárnak több oka volt. Egyrészt úgy gondolta, ezek a zsidók „cserealapként” szolgálhatnak majd egy esetleges zsidócsere-ügyben, másrészt velük próbálta volna pótolni a Bécsben és távolabbi vidékén felmerült és nyomasztóvá vált munkaerőhiányt, és persze nem feledkezett meg a zsidó „bérmunka” utáni hozadékról sem.⁴⁸

A szerelvények 3-4 nap alatt érték el céljukat, a legnagyobb magyar temetőnek méltán nevezhető Auschwitz-Birkenaut. A vagonokból kiszállva valamennyiük sorsa a szelektálást végzők kezébe került. Csak a munkaképesnek ítélték élhették túl, ők is csak addig, míg erejükből futotta.

Auschwitzból is maradt ránk egy levél. Marianna D. Birnbaum *Emlékalbum 1944-ből* című könyvében nagybátyja, a Komáromban élő Blau József egy levelét idézi, melyet a mocsai Balog Imre részére címzett 1944. július 24-én.⁴⁹

„Kedves Gyerekek!

Most néztem végig az elmentek érkező postáját, s sajnálattal látom, hogy a mieink (...) közül csak Nádas Lajos⁵⁰ írt. E héten érkezett újabb 1500 levelezőlap, de még nincs sortírozva. Amint lehet, átnézem, és írok, ha jött valami hír. Ha Lajosnak akartok írni, úgy egy lev.lapra 30 szavát (sic!) szabad németül írni. A címe Nádas Lajos 1891 am Waldsee. Ugyanúgy Misié is. Nádas Mihály,⁵¹ 1927, am Waldsee. Ezt egy borítékba eljuttatjátok Bpestre a Zs[idó] Tanácshoz, Síp utca 12-re és onnan lesz továbbítva. A lev[elező].lapra már nem kell bélyeg...”⁵²

⁴⁷ Kahán: A főtt krumpli illata, 13.

⁴⁸ Szita Szabolcs: Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában, Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, Budapest, 2000, 194.

⁴⁹ Birnbaum, Marianna D.: Emlékalbum 1944-ből, Corvina, Budapest, 2015, 62.

⁵⁰ Balog Imre húgának, Balog Reginának férje.

⁵¹ Nádas Lajos és Balog Regina gyermeke.

⁵² Birnbaum: Emlékalbum 1944-ből, 62.

Ez a levél tökéletes tükre annak, milyen hatékonyan működött a náci megfélemlítés. Nem csupán a deportáltakat vezették félre azzal, hogy csak kitelepítésről van szó, s arról, hogy dolgozniuk kell, nem csupán a halálra ítéltet vonultak teljes nyugalommal a gázkamrába, hiszen a kapott szappan, a törölköző, a felszerelt zuhanyrózsák mind azt bizonyították, hogy csak fürdeniük kell, de az itthon maradottakat, a rokonokat, családtagokat, ismerősöket is meg kellett nyugtatni, hamis biztonságérzetbe ringatni. Ennek eszközei voltak az úgynevezett Waldsee-levelezőlapok.

Waldsee azonban semmilyen térképen nem szerepel. Egy német fantázia szülte „zsidó állam” volt, a gázkamrák szinonimája. A rövid és tömör üzeneteket („Waldseeben vagyunk, és jól érezzük magunkat.”, „Biztonságban megérkeztem. Jól vagyok.”) közvetlenül elgázosításuk előtt és kényszerből írták a deportáltak.

A levelezőlapok az illetékes Zsidó Tanácshoz érkeztek. A válaszlapokat is ide kellett eljuttatni, mint az a fenti levélből is olvasható, válaszbélyeg nélkül. Hiszen ezek a levelek sosem jutottak el címzettjeikhez. Talán már a Tanács, de legkésőbb a deportáló szervek megsemmisítették azokat.⁵³

A magyar zsidók (köztük a mocsaiak és kocsiak) sorsát, tragédiáját a Kádár–Vági szerzőpárosnál érzékletesebben, mélyebben, pontosabban ábrázolni, azt gondolom, nem lehet. „Soha, sehol nem ölték meg annyi magyar állampolgárt, mint 1944-ben a birkenauai tábor nyugati peremén lévő megsemmisítési zónában. A Muhi-pusztán, Mohácsnál, Isonzónál és a Don-kanyarban összesen nem halt meg annyi magyar katona, mint ahány ártatlan civil meggyilkoltak a gázkamrákban.”⁵⁴

Munkaszolgálat

A holokauszt nem csupán gázkamrákban vagy haláltáborokban szedte áldozatait. 1939 és 1945 között magyar zsidó munkaszolgálatosok tízezrei haltak meg.⁵⁵

Mocsáról és Kocsról összesen hat olyan személyt ismerünk, akik munkaszolgálatosként pusztultak el (Kőszegen, Sopronbánfalván vagy a Szovjetunió területén), de voltak túlélők is, akik hazatértek – hogy Királyhegyi Pál fájdalmasan ironikus megfogalmazását idézzem –, *nehogy lekéssék az auschwitzi gyorsot. Nem késték le.*

⁵³ *Braham*: A magyar holokauszt, II., 61., 71.; *Birnbaum*: Emlékalbum 1944-ből, 62–63.

⁵⁴ *Kádár Gábor–Vági Zoltán*: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése, Hannah Arendt Egyesület–Jaffa, Budapest, 2005, 158.

⁵⁵ Karsai László a teljes veszteséget 50-70000 főre becsüli. (*Karsai László*: Holokauszt, Pannonica, Budapest, 2001, 226.)

A háború után

A holokauszt mindkét közösséget megsemmisítette. Mocsán 33, Kocson 30 áldozatról tudunk, a túlélők közül (Mocsa 16 és Kocs 11 fő) pedig szinte senki sem tért vissza a településekre.⁵⁶ Mocsán mindössze egyetlen zsidó család maradt a háborút követően, Fischer Rezsőé.

Fischer visszatérésének pontos dátumát nem ismerjük, de biztosan tudható, hogy 1945 májusára hazaért, hiszen a Szociáldemokrata Párt május 5-i alakuló ülésén már jelen volt.⁵⁷ De más módon is részt vett a község politikai életében. Tagja volt az 1945-ben újjáalakult képviselő-testületnek, valamint a Nemzeti Bizottságnak is.⁵⁸

A család 1947-es elköltözését követően – Palesztinába vándoroltak ki⁵⁹ – már csak nyomai és emlékezete maradt meg Mocsa valaha volt zsidó közösségének.

Kocson hárman maradtak, Rosenberg Ferencné, Steiner Endre és fia, Steiner (később Szamosi) Pál.

Steiner Endre, a mocsai Fischer Rezsőhöz hasonlóan, a politika felé fordult. Alapító tagja volt a háború után megalakult Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének. Mivel ismerte a helyi nyilasokat, segített az orosz parancsnoknak összegyűjtésükben.⁶⁰

Rosenbergné, vagy ahogyan mindenki hívta, Rosenberg néni, saját otthonába tért vissza, s már 1947-ben megújította húsz évvel korábban megszerzett iparendélyét, s vegyeskereskedést nyitott, majd 1953-ban iparendélyt váltott kézi hurkolásra is.⁶¹ Üzlete megmaradt az államosítás után is, először mint szövetkezeti tag, aztán az ÁFÉSZ kisboltjaként. Utóbbi végül már nem tartott személyére igényt, s mivel nyugdíjas korba lépett, elküldték őt. Mindez a hatvanas évek közepén történt. Rosenberg néni ekkor költözött Komáromba. Később még látták őt a komáromi fürdő udvarán. Könyveket árult.⁶²

Ő volt az utolsó zsidó, aki még Kocson élt.

⁵⁶ *Szűcs József*: Követ köre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában, Kocs Község Önkormányzata, Kocs, 2019, 54-55.; *Szűcs*, *Hílt helyek*, 31-32., 35. A számokba nem csupán a településekről deportáltak tartoznak bele, hanem azok is, akik Mocsán, illetve Kocson születtek, de a holokauszt idején már más településen éltek.

⁵⁷ *Gutai István*: Mocsai mozaik, Búzakalász Mgtsz, Mocsa, 1989, 58.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo, 27.

⁶⁰ *Kőrösi Gábor*: Kocs – Múlt és jelen, Polgármesteri Hivatal, Kocs, 2003, 172–173.

⁶¹ Tatai Járás Ipartestületének iparlajstromai 1884-1958. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára

⁶² Farkas Gábor elmondása alapján.